

Domonkosi Ágnes¹

A NYELVI UDVARIASSÁG ÉS KAPCSOLATTARTÁS HELYE ÉS LEHETŐSÉGEI AZ ANYANYELVI NEVELÉSBEN²

Bevezetés

A nyelvi kapcsolattartás, udvariasság kérdései szoros kapcsolatban állnak a társas viszonyok nyelvi alakíthatóságával, a személyközi kapcsolatok szerveződésével, olyan területet jelentenek, amelyen a nyelvhasználat és a viselkedés összefüggései a legeggyértelműbben érzékelhetők, ezért ez a kérdéskör az anyanyelvi nevelésben, a nyelvi szocializáció iskolai színterein is fontos szerepet játszik. Az iskola mint a nyelvi szocializáció meghatározó színtere részt vehet a közösségi szokásrend közvetítésében, és ebben a tevékenységében a tudományos eredmények, az empirikus adatok bemutatása és a társas viszonyok alakításában játszott funkciók felismertetése is fontos szerepet kaphat.

A tanulmány először áttekinti, hogy miért sajátos a nyelvi udvariasság és a nyelvi kapcsolattartás kérdésének helyzete az anyanyelvi nevelés folyamatában (1.); majd magyarországi és határon túli anyanyelvi tankönyveknek a kérdéskörre vonatkozó tananyagaira és feladataira építve bemutatja, hogy milyen feldolgozási módszerek jellemzők erre a területre (2.); végül ismertet néhány olyan gyakorlatot és feladattípust, játékos módszertani megoldást, amelyek hatékonyak lehetnek a kérdéskör iskolai feldolgozásában (3.).

¹ Eszterházy Károly Egyetem BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, domonkosi.agnes@gmail.com

² A tanulmány elkészítését az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíja és az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4-EKE-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

1. A nyelvi udvariasság, megszólítások, köszönések az anyanyelvi nevelésben

A nyelvi udvariasság, kapcsolattartás, a megszólítások és köszönések kérdésköre a nyelvi tevékenységnek a leginkább reflektált, metapragmatikai tevékenységgel legjellemzőbben kísért területei közé tartozik. Az egyes nyelvi jelenségek ugyanis különböző mértékben észlelhetők és férhetők hozzá a nyelvi reflexió számára, a nyelvi udvariasság, a nyelvi viselkedés kérdése pedig olyan területnek számít, amely kifejezetten gyakran válik témává különböző metadiskurzusokban, a hétköznapi társalgásoktól kezdve, az illemtan- és protokollkönyveken át az anyanyelvi nevelés színtereiig és taneszközeiig.

Az anyanyelvi nevelés célja nyelvileg eredményesen boldoguló, tudatos beszélők képzése. A nyelvi viselkedést tekintve ezért a hatékony nyelvhasználat eléréséhez biztosítani kell a közösségi szokásrend átörökítését, másrészt pedig szükséges tudatosítani a nyelvi jelenségek változatosságát, szerepeit, a társas viszonyokkal kölcsönösen összefüggő jellegét is. Ebben a tudatosítási folyamatban szerepe lehet a kérdéskörre vonatkozó tudományos eredményeknek, empirikus kutatási anyagok ismeretének is. Okkal merülhet fel azonban az a kérdés is, hogy mivel a nyelvi kapcsolattartás a beszélőközösség gyakorlati tudására, hétköznapi gyakorlataira épülve sajátítható el, közelebb visznek-e a tudományos megismerés elvei és módszerei a jelenség sajátosságának megértéséhez, mint a hétköznapi megismerés közösségileg örökítődő tapasztalatai.

A nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó általános közösségi reflexió, metadiskurzív megnyilatkozások szerepét a különböző nyelvhasználati színtereken megvizsgálva úgy tűnik (Domonkosi 2019), hogy az iránymutatást váró és az előíró jellegű közlések a leginkább jellemzők. A nyelvközösség meghatározó diskurzusaiban a megszólítás, köszönés, magázás jelensége olyan illemtani kérdésként jelenik meg, amelyben a közösségi gyakorlatok és előírások segítenek eligazodni, nem pedig kutatások révén megismerhető tudományos problémaként. Ez természetesen magyarázható a jelenség társas sajátosságaival, hiszen a megfelelő nyelvi kapcsolattartási normákat alapvetően a közvetlen közösség gyakorlatai és értelmező reflexiói közvetítik. Mivel azonban a magyar nyelvközösség kulturális és értékrendbeli összetettségéből adódóan nem ismerhető fel egységes nyelvi kapcsolattartási szokásrend, az oktatás helyzeteiben sokszor

egyéni, kisközösségi tapasztalatok és értékítéletek jelennek meg normatív szerepben. Ez pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy a közösségi tudás közvetítésén túl fontos szerepe lehet az anyanyelvi nevelésben a tudományos eredmények bemutatásának is.

A nyelvi udvariasság jelenségének iskolai tárgyalásában elsősorban (i) a saját, tanulói nyelvi tapasztalatokra épülő, és ebben a tudományos megismerés, kutatás lehetőségeit is felhasználó reflexió, (ii) a kulturálisan, időben és csoportonként, akár egy-egy nyelvközösségen belül is eltérő szokásrendek, normák bemutatása és (iii) a hétköznapi tudást aktiváló, megfelelő, adekvát nyelvi megoldásokat gyakoroltató játékos, gyakorlati feladatok tűnnek célravezetőnek.

2. A nyelvi udvariasság, megszólítások, köszönések a tankönyvekben

A tankönyvekben különböző változatai vannak jelen a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó metadiskurzusoknak, amelyek jellemző sajátosságait két különböző tananyagra építve, egy magyarországi tankönyvcsalád (Téglásy–Valaczka 2014a, 2014b, Valaczka–Vitézi 2014) és egy szlovákiai tankönyv (Csicsay–Kulcsár 2013) példainak segítségével mutatom be.

A tananyagok nyelvi udvariasságra, megszólításra, köszönésekre vonatkozó egységeiben igen erőteljesen érvényesül az előíró, a nyelvi viselkedés szabályszerűségeit deklaratív megnyilatkozásokban megjelenítő tendencia. Ezek a szövegrészek ráadásul többször a tudományos eredményeknek és a diákok hétköznapi nyelvi tapasztalatainak is ellentmondanak:

Általunk nem ismert, velünk kizárólag formális kapcsolatba kerülő embereket, akár velünk egykoriakat sem tegezzünk le. Nem tegezzük tehát az eladót a cipőboltban, a kiszolgálót a McDonalds²-ban, a pincért az étteremben (Ők sem tegezhetnek minket.) (Téglásy–Valaczka 2014a: 102).

Az empirikus kutatások szerint az általános tegeződés korhatára 35-40 éves kor körül van, a tankönyvet használó 9. osztályos tanulók így akár még a szülei megszólításában is megfigyelhetik ezt a gyakorlatot. Az ilyen megfogalma-

zások az előíró szemléletet jelző közlésmód mellett a nyelvi kapcsolattartásról nyújtott kép hiteltelensége és az anyanyelvi nevelésnek a hétköznapi tudástól elszakadó jellege miatt az iskolai diskurzusok elszigeteltségének, az iskolai tudás alkalmazási nehézségeinek gyakorlatát erősítik.

A vizsgált magyarországi tankönyvnek ellentmondó, reális, leíró, bár tudományos eredményekre szintén nem hivatkozó helyzetképet jelenít meg a vizsgált szlovákiai tankönyv a tegeződési szokásokra vonatkozóan:

A mai fiatalok tegeznek a bolti eladót, az étteremben a pincért, a postást, ha nagyjából velük egykorúak. A családon belül a gyerekek általában tegeznek a szülőiket, a nagyszülőiket. Tegezhetik szüleik barátait is, ha ők erre engedélyt adnak. A felajánlott tegeződést nem illik visszautasítani (Csicsay–Kulcsár 2013: 16).

A helyzet leírásán túl illetmáni jellegű ajánlást is ad az előző bemutatott szövegrész. Az illem irányából való megközelítésen túlmutatnak a tananyagokban szereplő felszólítás-, illetve tiltásszerű megfogalmazások, amelyek között szintén szerepel olyan, amely nem felel meg a gyakorlati nyelvi tapasztalatoknak. Az OFI kísérleti tankönyvcsaládjának első változatában az előíró jellegű, kioktató viselkedési tanácsok a kommunikációs fejezetek meghatározó részét jelentették, sokszor közhelyes életvezetési javaslatokat, életbölcsségeket fogalmazva meg.

Az ügyintézőket, hivatalnokokat ne tegezzük, akkor sem, ha nem tűnnek sokkal idősebbnek nálunk. Az ügyintézés gyakran bosszantó, bonyolult, fárasztó és időrabló tevékenységnek tűnik, dühünket ennek ellenére ne a hivatalnokokon vezessük le. A szabályokat nem ők találják ki, viszont kötelesek betartani (Téglásy–Valaczká 2014b: 64).

Ugyanez a tankönyvcsalád a megszólításokkal kapcsolatban félreérthető, nem egyértelműen alkalmazható, illetve valójában el nem igazító tanácsokat is ad. A javaslatok egy része ráadásul tankönyvszerzők nyelvi értékítéletét tükrözi, nem pedig a mai magyar megszólítási szokásrend empirikus ismeretére épít. A következő példában megfogalmazott iránymutatás esetében például valószínűsíthető, hogy az adott helyzetben a magázó formát elutasító felnőtt a *néni*

megszólítási formát is elutasítja, éppen annak az életkort erősen hangsúlyozó szerepe miatt:

És Piri néni, aki ragaszkodik a fiatalos tegeződéshez, örülni fog a Szervusz, Piri néni! üdvözlésnek (Valaczka–Vitési 2014: 41).

A kísérleti tankönyvcsalád 10. osztályos anyagának a nyelvi udvariasságot tárgyaló, *Kihalóban az udvariasság* című alpontja sajátos, a nyelvi konzervativizmus ideológiáját mutató udvariassági metadiskurzust mutat:

Kihalóban az udvariasság

A mai udvariassági formulák kötetlenebbek, szabadabbak, mint egykor. Így a választás, a megfelelő forma megtalálása is nehezebb. Amíg jóformán minden szituációra volt konkrét köszönési és megszólítási szabály, addig (ezek ismeretében) nehéz volt mellélőni. Ma már a választás gyakran a beszélő kompetenciáján múlik. Emiatt különösen fontos, hogy erősítsük nyelvhasználatunkat ezen a téren is (Téglásy–Valaczka 2014b: 92).

Ez a szövegrész a nyelvi szokások változását a metaforikusság révén nem egyszerű átalakulásként, változásként, hanem veszteségként, metaforikusan HALÁLKÉNT jeleníti meg. Az érvelésmód logikai ellentmondást is hordoz, ugyanis ha szabadabb az udvariassági formák használata, akkor több forma lehet megfelelő, ezért nem nehezebb, hanem könnyebb megtalálni a megfelelő formát. A kommunikatív kompetenciát tekintve pedig félrevezető a tankönyvi szöveg fogalomhasználata: az ugyanis a kommunikációs helyzethez igazodó, annak megfelelni tudó nyelvhasználat képességét jelenti, tehát a megfelelő udvariassági formák választása általában véve függ a kompetenciától.

Sajátos stílustörés is szerepel ebben a szövegrészben, ugyanis a 'nem megfelelően választani' jelentés kifejezésére egy tankönyvben szokatlan a *mellélőni* szlenges kifejezés, ráadásul éppen egy olyan fejezetben, amely a szleng nem megfelelő helyzetekben való használatáról is szól. Valódi, gyakorlati, hasznosítható tanácsot azonban nem nyújt a szöveg; a nyelvhasználat erősítésére való utalás metaforája homályos, kifejtetlen marad.

A szlovákiai tankönyv leírásai kevésbé előíró jellegűek, azonban alapvetően

szintén hétköznapi megfigyelésekre építenek, hangsúlyozva a nyelvi viselkedési formák változását:

A megszólítási formák koronként változtak. Napjainkban hivatalos helyen általában az uram, asszonyom vagy kisasszony megszólítást használjuk. Kollégának csak azt szólítsuk, aki csakugyan kolléga (Csicsay–Kulcsár 2013: 16).

Érdekes azonban, hogy a leíró helyzetképek között megjelenő egyetlen tiltás éppen egy kontaktusjelenségre vonatkozik, hiszen a *kolléga* megszólítás a szlovákban jóval általánosabbnak számít, mint a magyarban, és a nyelvhasználati tanács a magyarországi gyakorlatot javasolja követendőként.

A megszólítási formák között a vizsgált szlovákiai tankönyv külön kitér a tetszikelés jelenségére, sőt ír az egyes nemtegező formák történetéről és a szlovák nyelvben fellelhető hasonló jelenségekről is (Csicsay–Kulcsár 2013: 16). Ezek az információk kiemelt jelentőségűek a nyelvi udvariasság és kapcsolattartás tanításában, ugyanis a tudományos megközelítési módok elsősorban a kulturálisan, időben és csoportonként, akár egy-egy nyelvközösségen belül is eltérő szokásrendek, normák felmutatása révén járulhatnak hozzá a nyelvi kapcsolattartásra vonatkozó közösségi gondolkodáshoz.

A megszólítási formák változatai bemutatásának nincs kialakult, az empirikus eredményekre építő kanonikus megoldása az oktatásban. Jól mutatja ezt például az is, hogy míg a nemtegező változatokat tekintve a kísérleti tankönyvcsalád 5. osztályos anyaga utal az önözés lehetőségére, a 10. osztályos tankönyv általánosítva fogalmaz, holott a szövegrészben kiemelt formálisabb, hivatalosabb színterek éppen az önöző formák használatát mutatják (Domonkosi 2002: 202):

Mára a magázás elfogadott kommunikációs mód a formális, hivatalos kapcsolattartásban (Téglásy–Valaczka 2014b: 92).

Találhatók a vizsgált tananyagokban olyan feladatok is, amelyek a saját nyelvi tapasztalatok felidéztetése révén közelítik meg a kérdést, ami azért nagyon eredményes módszertani döntés, mert a tanulók hétköznapi nyelvi gyakorlatát érintő, általuk jól ismert kérdésekről van szó. Erre a feladattípusra mutat példát a következő két szövegrész is.

„Üdvözöllek, dicső lovag, szép a ruhád, szép a lovad” – mondja Süssi, az egyfejű sárkány a királyfiának, hogy kedvességét bizonyítsa. Hogyan üdvözlöd te a társaidat, amikor iskolába menet találkoztok? (Téglásy–Valaczka 2014a: 37)

A megszólítási formák változatosságát rendszereztetni, sokszínű példákkal, a közlés több körülményére, a beszélőre, a címzettre és a helyzetre is ráirányítva a figyelmet a következő, valós nyelvi tapasztalatokat is megidéző feladat:

Készítsetek három oszlopból álló táblázatot, es írjátok a felső sorba: Ki? Kit? Hol? Írjátok egyenként az alábbi megszólítási formulák mellé, ki, kinek és hol mondhatta!

Uram! Szívecském! Drága Dezső! Hé, Pityu! Tisztelt Szülők! Kedves Ügyfeleink! Hölgyeim és Uraim! Drága Papikám! Tisztelt Vendégeink! Kedves Önkéntesek! Nyuszkám! Életem! Hapsikám! Te Dög! (Valaczka–Vitézi 2014: 43)

A saját gyakorlat, a környezetben megfigyelt szokásrend feltárása mellett szerepelnek a tankönyvben olyan feladatok, amelyek a saját reflexiókat, vélekedéseket igyekeznek feltárni különböző metaudvariassági diskurzusok kezdeményezése révén. A vizsgált szlovákiai tankönyv tartalmaz például egyrészt a szokások változására, a tegeződés terjedésére, a magázás és a tegezés szerepére, másrészt pedig a saját iskolai gyakorlatra vonatkozó metapragmatikai vélekedéseket előhívó feladatokat is:

Mi a véleményetek arról, hogy napjainkban a magázódás helyett egyre gyakoribb a tegeződés? Helyes lenne-e, ha a magázódás teljesen megszűnne? A magázó forma jobban kifejezi-e a tiszteletadást, mint a tegezés? (Csicsay–Kulcsár 2013: 16)

Régebben a középiskolás diákokat a tanáraik magázták. A ti iskolátokban tegeznek vagy magáznak benneteket a tanáraitok? Jónak találjátok-e az alkalmazott formát? Válaszotokat indokoljátok meg! (Csicsay–Kulcsár 2013:17).

Az OFI-s tankönyvcsalád következő feladata egyet emel ki a nemtegező kapcsolattartási változatok közül, és így nem aknázza ki azt a kézenfekvő le-

hetőséget, hogy a nemtegezés többi formájával (magázódással, tetszikeléssel, névmáskerülő formákkal) összevetve a tanulók könnyebben érezhetnének rá az adott forma lehetséges funkcióira. Ennek a feladatnak az árnyalatok megjelenítése érdekében ezért elképzelhető lenne egy olyan megvalósítása is, amely a különböző nemtegező változatokhoz kapcsolódó tipikus színtereket gyűjteni össze:

Az önözés a magázódás egyik formája. Keress olyan szituációkat, amelyekben a felnőttek ezt alkalmazzák! (Valaczka–Vitézy 2014a: 40)

A nyelvi udvariasság, a megszólítások kérdéséhez kapcsolódó tananyagokban egyrészt jelen van a saját nyelvhasználat ismeretére való építkezés igénye, újszerű, ötletes feladatok is; emellett azonban előíró, kioktató, általánosító megfogalmazásokat is találunk, amelyek egy része a kulturálisan beágyazott illemtani kiindulóponton túl, nem ad valós képet a nyelvhasználatról, így nem jelenthet valódi eligazítást sem a tanulóknak.

3. Hatékony gyakorlatok a nyelvi udvariasság iskolai tárgyalásában

A nyelvi udvariasság kérdésének iskolai feldolgozására a tankönyvek anyagából kiemelt lehetőségeken kívül is számos különböző gyakorlat kínálkozik, hiszen olyan kérdéskörrel van szó, amellyel kapcsolatban a diákoknak változatos élményei, tapasztalatai, vélekedései, és akár kérdései, nyelvi problémái is vannak. Az alkalmazható gyakorlatok egy része a saját tapasztalati anyag feltárására, másik része pedig a hétköznapi rutinok játékos gyakorlására, rögzítésére szolgálhat, illetve a tudatos nyelvi viselkedés érdekében ez a kétféle gyakorlat össze is kapcsolódhat.

Mivel a nyelvi udvariasság kérdéseire számos metadiszkurzív művelet is kapcsolódik, ez megfelelő lehetőséget biztosít a diákoknak arra, hogy módszereken felfedezve, empirikus eredmények révén foglalkozzanak a kérdéssel. A téma feltárásán túl a kutatás, anyaggyűjtés feladata az empirikus nyelvészeti kutatások módszertanának megismertetéséhez is kiváló lehetőség. Egy egyszerűbb kérdő-

íves, interjú kutatás akár a családban, akár a közvetlen lakókörnyezetben, akár a szülők munkahelyén elvégezve hozzájárulhat az udvariasság szabályszerűségeinek feltárásához. Egyszerűbb tanulói adatgyűjtések előkészítéséhez is megfelelő kiinduló alapot szolgáltatnak a nyelvészeti kutatások kérdőívei (Domonkosi 2002, Dömötör 2005a, 2005b, Kiss 1993, 2003, Sándor 1996).

Az egyes megszólítási, kapcsolattartási változatok felismertetése játékos, a meglévő tudást előhívó, nyelvi-nyelvhasználati reflexiót kezdeményező feladatokkal is történhet. A beszélők társas viszonyaira, érzelmi viszonyulására és annak változásaira vonatkozó játékos feladat építhető arra, ha különböző történeteket, képregényjeleneteket, filmrészleteket egészítettünk ki megszólításokkal, köszönésekkel. A viszonyok alakulása és alakíthatósága is érzékeltethető azzal, ha különböző érzelmkifejező megszólításokat tartalmazó jelenetekből állítatunk össze narratívát. Ennek a feladattípusnak egy változata, amely a kapcsolattartó elemek és a megszólítások nagyon erőteljes kommunikációbeli szerepére világíthat rá, ha kizárólag megszólításokból, köszönésekből állítatunk össze egy történetet a diákokkal. Például egy veszekedés, egy szerelmi jelenet érzelmi módosulásai nagyon rugalmasan követhetők nyelviileg a megszólítási formák segítségével. Cédulákra írt megszólításokat használva csoportmunkában könnyen megvalósítható gyakorlatként működhet. A megszólítási formáknak ezt az erőteljes, érzelmi viszonyokhoz, helyzetekhez kapcsolódó, és ezért narratívaépítésre is alkalmas szerepét kiválóan illusztrálhatja Süveg Márk *Helló, viszlát* című slamje, amely egy teljes emberi életutat megszólítások és köszönések, üdvözlő formák váltakozása révén vázol fel. A szöveg elejéről kiemelt részlet mutatja az ebben a megoldásban rejlő lehetőségeket:

Helló világ, viszlát anyu kis kényelmes pocakja
Helló gyermekkor, felnőttek?, viszlát eredeti gondolkodás
Helló felnőttkor, viszlát mókázás

Ez a hatásos szöveg egyrészt kiindulópontja, előkészítése is lehet egy kapcsolattartási formákból narratívát formáló feladatnak, másrészt a fatikus funkció szerepének illusztrálására önmagában is alkalmas a feldolgozása.

Szintén a gyakorlati tudás aktiválására épül, ha társasjátékot, akadálypályát készítünk megszólításokkal, köszönésekkel, *Szerencséd, hogy öreganyádnak*

szólítottál címmel. A játékosoknak különböző képekhez, jellemzésekhez, szituációleírásokhoz megfelelő megszólítást, köszönést kell választaniuk, hogy továbbhaladhassanak a következő feladathoz. Ennek a játéknak olyan változata is elképzelhető, amelyben a lehetséges megszólítások is adottak, a játékosok addig húznak kártyákat, amíg meg nem találják a megfelelő variánst.

A megszólítások tanítása a stílusérték, stílusminősítések tanításával is összekapcsolódhat, illusztrálva azt, hogy maga a stílus megválasztása is a beszédpartner figyelembe vételére épül, ezért a beszédpartnerre utaló elemek alkalmazása nagyban befolyásolja a közlés hangnemét. Erre rámutathatunk olyan szemléletes példákkal, mint a *Nézz rám, kedvesem!* vagy a *Nézz rám, te szerencsétlen!* megnyilatkozások attitűdbeli különbsége. Az egyes megszólítási változatok tipikus együtt-előfordulási mintázatokat mutatnak bizonyos stílusárnyalatokkal, és nagymértékben hozzájárulnak az udvarias hangnem alakításához is. A stilisztikai árnyalatok lehetőségét szemlélteti a következő példasor, amely a *Gyere ide!* megnyilatkozás stílárís, illetve regiszterbeli változatait mutatja fel megszólításokkal kiegészített formában:

Hivatalos:

Tisztelt uram/asszonyom, legyen szíves közelebb fáradni!

Régies, népies:

Jer kebelemre, galambom!

Tolakodó, bántó:

Hé, kishaver, közelítsünk már!

Katonai szleng:

Hozzához, kopasz!

Udvariaskodó, félénk:

Megtenné, esetleg, ha megkérem, hogy közelebb fárad, hölgyem?

Laza, bizalmas:

Húzzál ide, békás!

Gyerekes, bizalmas, alárendelődő:

Ide tetszene jönni, Kati néni?

Bántó, sértő agresszív, indulatos:

Told a közelembe a burádat, rohadék!

Bizalmaskodó:

Jöjjön ide, aranyos!

Ünnepélyes, patetikus:

Drága barátom, elérkezett a pillanat, hogy közelebb jöjj!

Szlenges, csoportnyelvi:

Dzsalj ide, tesám!

Tudományos:

Csökkentsük a köztünk lévő távolság mértékét néhány egységnyivel!

A megszólítások funkcióinak felismertetéséhez használhatók humorra építő megoldások is. A megszólításokra épülő viccek értelmezése alkalmas a társas szerepek sokféleségének szemléltetésére (Domonkosi 2018a). A következő vicc-ben például a társadalmi státusz megszólítások általi kifejezése ismerhető fel.

Pincér 1930-ban, a nagy gazdasági világválság végén:

– Van szerencsém, igazgató úr! Parancsoljon helyet foglalni. Mivel szolgálhatok igazgató úr?

Törzsvendég:

– *Köszönöm Béla, de már nem kell többé igazgató úrnak szólítania. Elseje óta van állásom* (Kun 2005: 1/151).

Karinthy Frigyes *Tegezés* című humoreszki-jének (1923: 174) feldolgozása, esetleg kabaréjelenetként való megtekintése lehetőséget teremt annak megbeszélésére, hogy miért nem tudja a beszélő megkerülni a beszédpartnerre utaló elemeket. A jelenet felmutatja, hogy a tegező vagy magázó forma megválasztása a beszédpartner megsértésének elkerülését célzó udvariassági probléma, azonban még a néhány fordulás hétköznapi társalgások sem működhetnek a beszédese-mény résztvevőinek nyelvi kijelölése nélkül. A Karinthy-jelenet-höz kapcsolódva olyan dramatikus játék is kezdeményezhető, amelyben úgy kell párbeszédet rögtönözni, hogy nem lehet se tegező, se magázó formákat használni és az a játékos, aki nem tudja kikerülni a személyjelölő formákat, kiesik a játékból.

A megszólításoknak a szépirodalmi szövegekben játszott szerepét vizsgálva összekapcsolható az irodalmi és anyanyelvi tudásanyag. A regények, levelezések feldolgozása során az is megfigyelhető, hogy hogyan válik a megszólításhasználat az atmoszférateremtés és a karakterformálás eszközévé (vö. Madarász né Marossy 2003: 254). Egyes regényszövegeket vizsgálva rá lehet mutatni, hogy

a megszólítási módokat mennyiben befolyásolja a szereplők kapcsolata, a megszólított társadalmi rangja, foglalkozása, neme és életkora, illetve a szituáció formális vagy informális jellege. Ebben a tekintetben számos alapos nyelvészeti elemzés is segítheti a tanórai munkát (Heltai 2014, Imre 2003, Lőrincz 2017, Páji 2018, Takács 2018, Vácziné Takács 2009).

A megszólításoknak a lírai szövegekben sajátos, a műnemet kijelölő meta-poétikai szerepe is van. A lírai személyjelölés, az aposztrofikus fikció változatainak (vö. Simon 2015) felismertetése visszatérő eleme lehet a versek feldolgozásának. Sőt a dalszövegek hasonló aposztrofikus szerveződésére, a megszólítások kiemelt szerepére rámutatva a diákok saját élményei is beemelhetők a műnemek tanításába (vö. Falyuna 2018, Tátrai 2015, 2018).

A nyelvi udvariasságra vonatkozó tudományos eredmények, empirikus adatok tudatosítása eredményesen összekapcsolható a diagramértelmezés tanításával is. A különböző megszólítási változatok használati arányainak felismeretése, a diagramolvasás akár játékosan is történhet, a saját tapasztalati tudás bevonásával. Például a tegezés és nemtegezés megoszlásához az egyes nyelvhasználati szinterek szerint tartozó arányok (Domonkosi 2002) könnyen azonosíthatók, ezért egy erre vonatkozó diagram értelmezésének kódjait a tanulók megpróbálhatják akár önállóan is azonosítani.

Összegzés

A nyelvi udvariasság és azon belül is a nyelvi kapcsolattartás, a megszólítások kérdésköre azért fontos területe az anyanyelvi nevelésnek, mert olyan hétköznapi nyelvi gyakorlatokat dolgoz fel, rögzít, illetve alakítja a hozzájuk kapcsolódó metapragmatikai tudást, amelyek közvetlenül segíthetik a tanulók nyelvi boldogulását. Az illemtani jellegű, előíró megállapítások ezért csak akkor lehetnek célravezetők az oktatásban, ha illeszkednek az empirikusan feltárt valós helyzethez, és egyúttal a tanulói tapasztalatokhoz is. A saját élményekre építő, egyéni vélekedésekre alapozó, a nyelvi kapcsolattartási gyakorlatok sokféleségét figyelembe vevő, azokat feldolgoztató szemlélet számos játékos, élményszerű lehetőséget kínál a kérdéskör feldolgozására az egyéni adatgyűjtéstől a szépirodalmi szövegek értelmezéséig.

Felhasznált irodalom

- Domonkosi Ágnes 2002. *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. A DE Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 79. Debrecen.
- Domonkosi Ágnes 2018a. A megszólítás mint humorforrás. In: Nemesi Attila László – T. Litovkina Anna – Barta Zsuzsanna – Barta Péter (szerk.): *Humorstílusok és -stratégiák*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához. Tinta Kiadó. Budapest. 164–175.
- Domonkosi Ágnes 2019. A kutatástól a tanácsadásig, az illetantól az adatokig: diskurzusok a nyelvi kapcsolattartásról. Megjelenés alatt.
- Dömötör Adrienne 2005a. Tegezés/nemtegezés, köszönés, megszólítás a családban. *Magyar Nyelvőr* 129: 299–318.
- Dömötör Adrienne 2005b. Változások a családi megszólítások használatában. In: Klaudy Kinga – Dobos Csilla (szerk.): *A világ nyelvei és a nyelvek világa: Soknyelvűség a gazdaságban, a tudományban és az oktatásban. A XV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus előadásai*. MANYE – Miskolci Egyetem. Pécs–Miskolc. 21–26.
- Falyuna Nóra 2018. Esettanulmány a dalszövegek líraiságának elemzéséhez. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Líceum Kiadó. Eger. 79–94.
- Heltai Pál 2014. Tulajdonnevek és megszólítások a Szent Péter esernyője fordításaiban. In: Bartakovács Katalin et al. (szerk.): „*Transfert nec margitur*”. *Albert Sándor tiszteletére 65. születésnapja alkalmából*. JATE Press. Szeged. 61–73.
- Imre Rubenné 2003. Megszólításformák Móricz Zsigmond „A fáklya” című regényében. *Magyar Nyelvjárások* 41: 231–238.
- Kiss Jenő 1993. Köszönés- és megszólításformák a rábaközi Mihályiban. *Magyar Nyelvőr* 117: 208–228.
- Kiss Jenő 2003. Ezredfordulós köszönés- és megszólításformák a magyar nyelvközösségben. *Magyar Nyelvjárások* 41: 315–319.
- Lőrincz Julianna 2017. A humor stílusalakzatai Szabó Magda leveleskönyvében. *Hungarológiai Közlemények*. 18/4: 41–55.
- Madarászné Marossy Ágnes 2003. „Az Isten milyen néven lökte a világra?” In: Fercsik Erzsébet (szerk.): *A nevekről. A névtan oktatása és kutatása az ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Magyar Nyelvtudományi Tanszékén. 1984–2003*. Krónika Nova. Budapest. 253–268.

- Páji Gréta 2018. Megszólítások és említőformák pragmatikai szempontú megközelítése Kosztolányi Dezső szépprózai szövegeiben az Aranysárkány és novellák alapján. *Magyar Nyelvőr* 142: 22–44
- Sándor Anna 1996. Koloni köszönés- és megszólításformák. *Magyar Nyelvőr* 120: 303–318.
- Simon Gábor 2015. Megszólalás és megszólítás – az interszubbektivitás mintázatai a lírai diskurzusokban. In: Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.): *Használat és hatás: újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. Loisir Kiadó. Budapest. 35–66.
- Tátrai, Szilárd 2015. Apostrophic fiction and joint attention in lyrics: a social cognitive approach. *Studia Linguistica Hungarica* 30: 105–117.
- Tátrai Szilárd 2018. Az aposztrofikus fikció és a közös figyelem működése a dalszövegekben – társas kognitív megközelítés. In: Domonkosi Ágnes – Simon Gábor (szerk.): *Nyelv, poétika, kogníció. Elmélet és módszer a poétikai kutatásban*. Líceum Kiadó. Eger. 65–78.
- Vácziné Takács Edit 2009. Megszólításformák Vámos Miklós Apák könyve című regényében. In: Kuna Ágnes – Veszelszki Ágnes (szerk.): *3. Félúton konferencia. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem doktoranduszainak konferenciája*. Budapest. 309–327.

Források

- Csicsay Károly – Kulcsár Mónika 2013. *Magyar nyelv. Tankönyv a középfokú szakmunkásképző iskolák 1–3. osztálya számára*. TERRA. Bratislava.
- Karinthy Frigyes 1923. Tegezés. In: *Nevető Dekameron*. Atheneum. Budapest. 174–176. mek.oszk.hu/08100/08196/08196.htm [2018. október 24.]
- Kun Ákos 2005. *Viccek, humoreszkek, anekdoták I–II*. mek.oszk.hu/03500/03556/pdf/ [2018. október 24.]
- Süveg Márk 2014. *Helló, vizlát!*. <https://blog.poet.hu/blnt/sueveg-mark:-hello-vizlat> [2018. október 24.]
- Téglásy Katalin – Valaczka András 2014a. *Magyar nyelv és kommunikáció*. 9. évfolyam. OFI.
- Téglásy Katalin – Valaczka András 2014b. *Magyar nyelv és kommunikáció*. 10. évfolyam. OFI.

Abstract

Opportunities for teaching about linguistic politeness in Hungarian L1 classrooms

The paper discusses how issues of linguistic politeness, forms of address and greetings are treated in Hungarian L1 textbooks. After a general presentation of the topic, it gives an overview of the teaching material and task types found in Hungarian L1 textbooks currently in use in Hungary and by ethnic minorities living in neighbouring countries. Finally, the paper also presents a few exercises and task types which may efficiently contribute to the teaching of this topic in the L1 classroom.

Abstrakt

Miesto a možnosti vyučovania jazykovej zdvorilosti a udržiavania kontaktu vo výchove v materinskom jazyku

Štúdia sa zaoberá otázkou, prečo je diskusia o jazykovej zdvorilosti a o jazykovom udržiavaní kontaktu v rámci procesu výchovy v materinskom jazyku svojská. Okrem načrtnutia okruhu otázok naznačených učív štúdia obsahuje prehľad častí učebných osnov v Maďarsku a v iných krajinách, ktoré sa vzťahujú na dané učivo. Autor ďalej predstavuje niekoľko typov cvičení a úloh, ktoré môžu byť efektívne v spracovaní daného okruhu otázok v škole.